

(תחרטי: גרטה וולף קרקאוור, אלבום טרודה ודני דותן, ארכיון התמונות של יד בן צבי) בית קמה באחד הכוכים בעיר העתיקה בירושלים, 1926-1930

עישון, נגינה ומשחק

הבילוי בבתי הקפה בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית

של יהודי ירושלים בתקופה העות'מאנית והאיר תחומים חשובים שכללו את החיים הכלכליים בעיר, פעילותן של הגילדות וההתנהלות היומיומית בעיר העות'מאנית. הבית וחצר הבית היו מרחבי הבילוי הבסיסיים, ובשל מגבלות צניעות בילו הנשים בעיקר בהם. בבתים שבהם התאפשר הדבר, נעשה שימוש בגגות כמרחבי בילוי פרטיים בימי הקיץ החמים. הבית והחצר היו מוקדי אירוח גם באירועים חגיגיים כגון אירוסין, נישואין, ברית מילה ואירועים מיוחדים שכללו לעיתים שירה, נגינה וריקוד. גברים ונשים לא נהגו לרקוד יחד. במופעי הריקוד הופיעו רקדנים ונערים שזקנם טרם צמח שתכופות רקדו כשהם מחופשים לנשים. רקדניות ניתן היה לראות בעיקר

רחבי הבילוי השונים של יושבי הארץ - מוסלמים, נוצרים ויהודים נלמדים ממקורות שונים, כגון ספרי מסע וספרות תורנית של חכמי ארץ ישראל וסביבותיה מן המאות ה-16 עד ראשית המאה ה-19. מקור חשוב נוסף הוא ארכיון בית הדין השרעי בירושלים מהתקופה העות'מאנית שהשתמר כמעט בשלמותו, וסריקות של כרכיו מצויות כיום בספרייה הלאומית בירושלים. בפרוטוקולים הרבים של בית הדין נרשמו צווים רשמיים, עיזבונות, הסכמי קנייה ומכירה ורישומי התדיינות של התושבים אצל הקאדי בנושאי יומיום רבים אחרים. פרופ' אמנון כהן היה הראשון שעשה שימוש שיטתי בתעודות בית הדין השרעי לכתבת ההיסטוריה

מ

נשות בית לחם בלבוש מסורתי שותות קפה (גלויות היסטוריות מאוסף שרה הבר לבית שמאט, ארכיון התמונות של יד בן-צבי)

מים, יציאה לפיקניקים וחגיגות המוניות בזמן העלייה לרגל לקברי הקדושים (למשל לקבר שמואל הנביא, נבי רובין וסידנא עלי).

בתי הקפה

מקום הבילוי המועדף על הגברים היה בית הקפה. מקור מנהג שתיית הקפה הוא ככל הנראה במסדרי סופים (צופים) בתימן, שאליה הגיע הקפה מאתיופיה. המנהג הסופי של שתיית קפה בחברותא במהלך הטקסים התגלגל והפך למנהג רווח של שתיית קפה בקרב הציבור. בתי הקפה הראשונים

בירושלים הופיעו כבר במחצית השנייה של המאה ה-16, זמן קצר לאחר שהופיעו בקהיר ובאיסטנבול.

הקפה נמכר בשווקים ובאזורי מסחר ברחובות המרכזיים של העיר על ידי גברים או נערים שנשאו טס ועליו קנקן וכוסות. הוא בושל לרוב בחדרונים קטנים והוצע לבעלי החנויות וללקוחות פוטנציאליים. אפשרות אחרת של קניית קפה הייתה בחנויות קפה קטנות שאיפשרו מקומות ישיבה ספורים בתוך מבנה של חדר קטן. בניגוד אליהן, בתי הקפה שהיו ממוקמים ברחובות הראשיים נועדו לשתיית קפה תוך ישיבה על גבי ספסלים ארוכים, שרפרפים, כריות לישיבה ומזרנים. בעל המקום כישל את הקפה, ולאחר הרתיחה, מזג אותו לפינג'אנים של באי בית הקפה. במאה ה-18 שתיית הקפה בבתי הקפה לוותה בעישון טבק ולעיתים גם בשימוש באופיום.

בית הקפה שימש גם מקום מפגש חברתי, מקום להופעות של נגנים, מספרי סיפורים, מופעי רקדנים וכן למשחקי קלפים. אנשי דת מוסלמים התריעו בפני הסכנה של הפיכת בתי הקפה למוקד שיחליף את בתי התפילה, הביעו את חששם שהמאמינים יישארו שם ולא יתפללו בציבור ושללו את מוסד בית הקפה. בשנת 1565 נשלח מהבירה צו המורה על סגירת בתי הקפה החדשים שנפתחו בירושלים: מאז ימי קדם לא היו בירושלים בתי קפה (במקור קהוה-ח'אנה), והתושבים המקומיים דבקו בדתם והתמידו בחמש [התפילות היומיות, ולאחרונה], הוקמו חמישה בתי קפה חדשים בחמישה מקומות [בעיר]. אלה מקומות מפגש של הרשעים (במקור לונדאת) והאנשים הרעים שיום ולילה לא חדלים לפעול ברשעות, בנכלוליות, בזדוניות ובלי לקבל מרות [ובכך] מרחיקים את המוסלמים מאדיקותם ומדתם הקדושה [...] עליך [הקאדי של ירושלים] לא לאפשר בירושלים שום מקום המכונה בית קפה ולא לאפשר לאף

במפגשים סגורים ובתיים, מול קהל משפחתי או מול קהל של נשים בלבד.

הגברים עבדו מחוץ לבית ונהגו להיפגש לרוב בבית התפילה ובשעות הפנאי שלהם ישבו בבתי קפה.

אך היו גם מרחבים אחרים בעיר עצמה ואף מחוצה לה. תושבי הערים בארץ ישראל, גברים ונשים, פקדו בקביעות את בתי המרחץ ("חמאם") לשם רחצה ופעולות אחרות הקשורות בכריאות ובאסתטיקה (גילוח, הסרת שיער).

בבית המרחץ נשמרה בקפידה ההפרדה בין גברים לנשים. בארץ ישראל שימשו בתי המרחץ את המוסלמים כמו

גם את היהודים והנוצרים, אך בכמה מערי האימפריה העות'מאנית דרשו המוסלמים - בעיקר אנשי דת -

הפרדה בין המאמינים ובין בני החסות היהודים והנוצרים, ולעיתים אף מנעו את כניסתם של האחרונים לחמאם.

נשים נהגו לפקוד את בתי המרחץ בקבוצות ולבלות במקום במשך זמן רב. ידוע גם על נשים יהודיות שנהגו להגיע אל

בית המרחץ כשהן עונדות תכשיטי זהב ולבושות בכגדים רקומים חוטי כסף וזהב. המפגש עם נשות הקהילה ובנות

המשפחה המורחבת היה הזדמנות להציג לראווה את סמלי המעמד, העושר, ואף את חיבת הבעל לאשתו - באמצעות

בגדים, תכשיטים, מגבות רקומות ואף משרתות ושפחות. בדומה לגברים, גם נשים נהגו לעשן בבית המרחץ כאשר

נעשה נוהג זה מקובל, אך דומה שהיה להן פנאי רב יותר והן הנעימו את זמנן בשיחה וסיפור, בשירה, בנגינה ובריקוד.

המרחב שמחוץ לעיר לא היה בטוח ונדרשו סיבות טובות כדי שתושבים עירוניים יצאו אליו. לעיתים הייתה היציאה

אל מחוץ לעיר קשורה בפעולות יומיומיות נדרשות כמו השגת מים ומרפא. תושבים יצאו מהעיר גם כדי לפקוד

קברים של בני משפחה וקברי קדושים. ניתן להניח שהיו מרכיבים של בילוי והנאה גם במרחב זה: רחצה במקווה

בשנות התשעים של המאה ה־16, לאחר פתיחת בתי הקפה הראשונים בירושלים הוקמה גילדה חדשה בעיר – "גילדת מוכרי הקפה", המעידה על התמסדות נהוג שתיית הקפה. בהיות הקאדי הגורם המשמעותי ביותר להסדרת תקנון החיים הכלכליים בעיר, ראה בית הדין השרעי לנכון להתערב בתחום השמירה על איכותו של הקפה למען הצרכנים. כך למשל, ברישום מבית הדין השרעי בירושלים משנת 1590 הדגיש הקאדי בפני מוכרי הקפה בעיר כי "מהיום ואילך לא יציעו למכירה את הקפה אשר נותר בקדרות [בישול הקפה] בין שהוא עדיין ראוי לשתיה ובין שלא. האיסור המפורש הזה הוא איסור שיש לציית לו, [והוא ניתן] בנוכחות קהל רב של מוסלמים. כמו כן מינה [הקאדי] את מוסא המתורגמן [של בית הדין] למפקח על כך" (א' כהן, 'גילדות בירושלים העות'מאנית', בתוך: 'בן-אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה – מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, 2003, עמ' 427). מחיר כוס קפה היה זול למדי, דבר שאיפשר לבני כל המעמדות לצרוך אותו.

כלים ששימשו להכנת המשקה ולשתיה יכלו להעיד על מעמדם הכלכלי-חברתי של בעליהם, כמו גם על מנהגי האירוח של בני התקופה. בחינה של רישומי עיזבונות מהתקופה מלמדת כי ספלים (פינג'אן) וקנקני קפה (אבריק) החלו להיות נפוצים בבתי תושבי ירושלים החל מאמצע המאה ה־17, כאשר בסוף המאה ה־17 כמעט ולא ניתן היה למצוא רישום עזבון שבו לא הוזכרו האבריק והפינג'אן, בהם גם ספלים מעוטרים מחרסינה שמקורם בסין, או אחרים שיובאו ממרכזי ייצור הקרמיקה באזניק וכותאיהה בטורקיה. טרם השימוש בפינג'אן נהגו בעלי בתי הקפה להגיש את הקפה בכוסות של יין, שככל הנראה היו נמוכות

בית קפה ברחוב בירושלים, ראשית המאה ה־20 (אוסף מטסון, ספריית הקונגרס האמריקני)

אדם להיפגש (בו, אלא, למנוע ולסגור [אותם]). (סגל

ירושלים, כרך 47, עמ' 36, תעודה 1; U. Heyd, Ottoman Documents

(on Palestine 1552-1615, 1960, pp. 160-161

בתקופות מסוימות חששו השלטונות העות'מאניים שמא יהיו בתי הקפה מוקדים של ביקורת כלפי הממשל שיביאו גם להסתה למרידות. לעיתים, לא רק שאסרו על פעילות בתי הקפה אלא אף על שתיית הקפה. כך למשל קרה בתקופתו של מראד הרביעי (1640-1623), אז איימו על העבריינים בעונשים חמורים ביותר.

בחלוף הזמן איבדו בתי הקפה את התדמית המפוקפקת מעט שנקשרה אליהם, והאיסורים על שתיית קפה התפוגגו. גברים מכל שדרות החברה הגיעו לבלות בבתי הקפה, אך נשים נפקדו מהם. מוכרי הקפה, הלקוחות, הרקדנים והנגנים היו כולם גברים. המלצרים היו בדרך כלל צעירים שהיה בנוכחותם למשוך לקוחות. בית הדין השרעי ביקר נהוג זה בשל החשש מפני הטרדות מיניות וקיום מעשים מיניים עם הנערים.

גברים שותים ומעשנים נרגילה בבית קפה, 1872 (אלבום רישומים מארץ ישראל, ארכיון התמונות של יד בן צבי)

עישון נרגילה בבית קפה בירושלים, ראשית המאה ה־20
(אוסף מטסון, ספריית הקונגרס האמריקני)

פסול. אולי הדבר קשור בעובדה שרבים מהסולטאנים עצמם צרכו חומרים אלה ואף חברי המסדרים הסופיים נהגו להשתמש באופיום כחלק מהריטואלים הדתיים שלהם.

ניתן היה לעשן בשני אופנים: באמצעות מקטרת (קצבה) או באמצעות נרגילה (ג'אלון). המקטרת הפופולרית הייתה מקטרת החרס שהורכבה מזרוע קצרה או ארוכה עשויה עץ, קנה או עצם, קערית עמוקה וזרובית. לרוב, ניתן למצוא בחפירות ארכיאולוגיות את קערית המקטרת על צורותיה. הסיבה למציאתן של מאות ואף אלפי שברי מקטרות החרס היא העובדה כי הללו היו זולות ונזרקו לאחר שנפגמו. הנרגילה הייתה בנויה ממיכל מים שהיה עשוי בדרך כלל מחרס ואליו חובר קנה ובראשו מעין כוסית להנחת עלי הטבק. קנה אחר או צינור נוסף חובר למיכל המים ובקצהו פייה לעישון. עלי הטבק שהורטבו הוכנסו לכוסית ומעליהם הונחו גחלים לוהטות. העשן שעבר דרך הקנה אל מיכל המים המשיך את דרכו אל עבר פיית העישון. אנשים רבים החזיקו בפומית־פייה אישית, פעמים עשויה ענבר, והשתמשו בה כשעישנו בבית קפה או כשהתארחו במקום אחר. במאה ה־19, באופן הדרגתי, ובעיקר בקרב האליטות המתמערבות, עישון מקטרות ושתיית קפה נתפסו כחלק מהעולם הישן ואלה פינו מקומם לסיגריות ולתה.

ובעלות רגל קצרה ותחתית. מעשה זה עורר את חמתם של אנשי הדת. איסור השימוש בכוסות יין לשתיית קפה רומז על איסור שתיית השיכר והיין בארצות האסלאם ומכאן גם ברורה השוואת הצד השלילי שבהם. לכך התווספו החשש שמא יתלווה לשתיית הקפה גם אלכוהול והחשש מפני הטעיה.

הקפה שנתפס כמאיים על הסדר החברתי־פוליטי וכמערער אותו הוא דוגמה להשפעה הרבה שיש לתרבות החומרית על חיי היומיום ועל השינויים שהיא עשויה לחולל או לפחות על פוטנציאל השינוי הפוליטי והדתי הטמון בתרבות הצריכה. פתיחתם של בתי הקפה בשעות הערב, באופן חוקי, שינתה באופן משמעותי את הרגלי הבילוי של תושבי הערים שכן לפני כן, לאורך דורות, נאסר על יציאה מהבתים בשעות החשיכה. הופעת בתי הקפה היא למעשה הופעה ראשונה של מרחב בילוי ציבורי שאינו דתי, ולא ניתן היה להתחרות בו בכל הקשור לחיי החברה והתרבות המקומיים.

עישון

מראשית המאה ה־17 ועד מותו של הסולטאן מראד הרביעי בשנת 1640, עישון טבק היה אסור על פי החוק ועבריינים שנתפסו נענשו בחומרה ואף הוצאו להורג על שימוש בו. עם מות הסולטאן בוטל האיסור ובהמשך הפך עישון טבק לנוהג שגרתי ברחבי האימפריה העות'מאנית, ובכלל זה בארץ ישראל. עדויות שונות מלמדות כי הטבק הגיע ממקורו מיבשת אמריקה על גבי ספינות בריטיות לאיסטנבול באופן סדיר למן ראשית המאה ה־17. ככל הנראה הוא יובא למזרח התיכון ולשאר רחבי האימפריה העות'מאנית גם ממערב אפריקה דרך מצרים. במאה ה־18 גידלו טבק בכפרי הארץ ורישומי מיסים עות'מאניים מהמחצית הראשונה של מאה זו מלמדים על ייצוא טבק מעכו ומיפו.

העישון נעשה מקובל הן בקרב גברים, הן בקרב נשים בכל הדתות. עדויות של נוסעים אירופים מלמדות על הוספת חומרים נרקוטיים, אופיום ועלי קנבוס לנרגילות ולמקטרות כבר מן המאה ה־17. בניגוד ליחסה העוין של החברה הכללית כלפי שיכורים שזכו לא פעם להיענש על ידי השלטונות, אנשים שעשו שימוש באופיום ובחומרים נרקוטיים לא נתפסו כיוצאי דופן וכמי שעושים מעשה

ראש מקטרת עות'מאנית מאשקלון
(רשות העתיקות)

גברים משחקים במנקה, קהיר המאה ה־19 (צילום: פסקל סבאח)

נגינה וכלי נגינה

בית הקפה מאפשר הצצה להיבט נוסף של תרבות הפנאי – כלי הנגינה. באי בית הקפה האזינו למוסיקה שהשמיעו נגנים מקצועיים. בין כלי הנגינה הטיפוסיים לתקופה ניתן היה למצוא עוד, קמנצ'ה וסנטור. העוד שעשוי גוף עץ ובעל תיבת תהודה גדולה, הוא אחד מכלי המיתר הנפוצים ביותר. בכלי זה הנגן פורט על כחמישה מיתרים כפולים. הקמנצ'ה היא כלי קשת נפוץ ומרכזי באומנות הנגינה במזרח התיכון. הוא כולל גוף עגול שאליו מחובר צוואר עם ארבעה מיתרים. הסנטור אף הוא כלי נגינה ממשפחת המיתרים והוא כולל תיבת עץ שעליה מתוחים עשרות מיתרים. בארץ ישראל ובמזרח התיכון ידועים כלי נגינה נוספים בהם תופים למיניהם וכלי מיתר. כלי נשיפה היו נפוצים בעיקר בקרב שבטי הברווים בארץ ישראל.

משחקים

את הישיבה בבתי הקפה, ואת שעות הפנאי שבילו בכתים ובחצרות נהגו תושבי ארץ ישראל לבלות גם במשחקים שונים. עם אלו נימנו למשל הדמקה, השחמט, השש-בש והמנקה. יהודים ספרדים הביאו עימם לאזור את משחקי הקלפים ואולי גם משחקי קובייה שהיו מקובלים

באירופה. ספרות השאלות והתשובות מביאה עדויות למשחקי קלפים וקוביות, אף שדעת החכמים לא הייתה נוחה מאלו, ועד למאה ה־19 ניתקנו תקנות האוסרות זאת. השימוש בכיטויים השונים הקשורים במשחקי הקובייה מלמד שהיה להם דימוי שלילי ושההתייחסות אליהם הייתה כאל הימורים. ילדים נהגו לשחק בשברי חרסים, בחרצני פירות או בכובות סמרטוט פשוטות שלא שררו את תלאות הזמן.

אימוץ מנהגי שתיית הקפה ועישון הטבק היה חלק מתרבות פנאי חדשה שהפכה נפוצה ולגיטימית במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי באימפריה העות'מאנית החל מהמאה ה־16. מנהגים אלה התקבלו ונפוצו לאחר שהוסרו מהם הספקות ובוטלו האיסורים על הרקע הדתי. אמנם אין להפחית בחשיבות הדת כגורם השפעה משמעותי על אורחות החיים באימפריה העות'מאנית ובארץ ישראל, אך השפעות חיצוניות, שיקולים כלכליים וחברתיים, ומתן חשיבות למאויים של היחיד, פעלו גם הם והשפיעו באופן ישיר על תרבות הפנאי החדשה. ◆

נגנים בירושלים, 1854-1861 (איר: אמרטה פיירוטי, ארכיון התמונות של יד בן-צבי)

לעיון נוסף

1. ש' והבה, "תרבות חומרית עירונית בארץ-ישראל העות'מאנית", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשפ"א.
2. A. Cohen, *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, Leiden, Boston & Köln 2001, pp. 50-59.
3. U. Baram, 'Clay Tobacco and Coffee Cup Sherds in the Archaeology of the Middle East: Artifacts of Social Tensions from the Ottoman Past', *International Journal of Historical Archaeology*, Vol.3, (1999), pp. 137-151.
4. J. Grehan, *Everyday Life Consumer Culture in 18th Century Damascus*, Washington 2007.
5. R.S Hattox, *Coffee and Coffeeshouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, University of Washington Press, 1985.